

Teorie rozvoje

David Müller, Vladan Hodulák

Následující text představuje přehled základních informací k teoriím rozvoje, vycházející z následujících publikací a bohatých osobních zkušeností autorů s touto problematikou:

- Desai, V.; Potter, R. (eds.): *The Companion to Development Studies*, Arnold, London 2002.
- Kingsbury, D.; Remenyi, J.; McKay, J.; Hunt J.: *Key Issues in Development*, Palgrave Macmillan, New York 2004.
- Peet, R.: *Theories of Development*, The Guilford Press, New York 1999.
- Rist, G.: *The History of Development*, Zed Books, New York 2004.

Autoři zdůrazňují, že tento text rozhodně není akademického a odborného charakteru a neklade si tyto nároky, proto i s ohledem na svůj účel úmyslně nenaplnuje akademické standardy (včetně citací), na což si ani nečiní ambice. Text neprošel jazykovou ani jakoukoliv jinou korekturou. Za jakékoliv obsahové chyby nicméně autoři nesou plnou odpovědnost.

Text je určen výhradně pro interní a studijní potřebu studentů kurzu *Úvod do rozvojových studií MVZ178* na FSS MU v akademickém roce 2008/2009 jako náhrada povinné četby k dotčené problematice. Jakékoliv nakládání s textem a jeho šíření pro jiné než studijní účely v tomto kurzu je zakázáno.

I. Úvod

Na úvod je potřeba zodpovědět si otázku, proč je vůbec dobré se teoriemi rozvoje zabývat, a dále si vymežit základní pojmy, především rozvoj jako takový.

Problematika rozvojových studií je nesmírně široká, zdá se, jakoby každý obor (nejen sociálních věd) měl svůj pohled na to, co to je rozvoj a jak problém rozvoje řešit. Na světě existuje řada jak vládních, tak nevládních organizací, které se zabývají rozvojem a tyto organizace vypracovávají své vlastní strategie, na jejichž základě se pak provádějí konkrétní politiky. Tyto strategie částečně vycházejí z dosavadních praktických zkušeností s mezinárodním rozvojem a částečně přebírají výsledky vědeckých výzkumů v této oblasti. Názorů a koncepcí je obrovské množství a proto, aby je člověk dokázal ohodnotit, je potřeba získat určitý nadhled, v čemž mu mohou teorie rozvoje pomoci.

Problematika mezinárodního rozvoje se za posledních několik desetiletí stala značně módní záležitostí, publikuje se řada článků, vychází knihy, pořádají se konference. Mnoho z nich si nárokuje originalitu, přesto se často jedná pouze o variace na některé už dávno rozpracované a náhle znovuobjevené téma, většinou pouze s jinak pojmenovanými stejnými skutečnostmi. Znalost teorií rozvoje tento fakt pomůže odhalit a vyvarovat se tak zbytečného opakování starých chyb.

Problematika mezinárodního rozvoje je rovněž mnohohrstevná. Jiný pohled na rozvoj mají západní experti, kteří nejčastěji jednotlivé politiky rozvoje vypracovávají, už jenom kvůli tomu, že většina prostředků na rozvoj jde z rozpočtů bohatých zemí. Jiný pohled na rozvoj mají příjemci pomoci, kterým jednak často chybí důležité informace, aby se mohli rozhodnout, jestli je pro ně daná pomoc přínosná, ale na druhou stranu mají specifické znalosti prostředí, bez nichž nejedna rozvojová politika navrhnutá na Západě ztroskotává. Svůj pohled na problematiku mají výzkumníci přímo v terénu, odlišný zase technokraté sedící v rozhodujících mezinárodních organizacích. Teorie rozvoje si klade za cíl sjednotit pohledy všech těchto stran tím, že se jednotlivosti vyzdvihované každou skupinou shrnou do ucelené

teoretické pozice na vyšší úrovni abstrakce, vytvářejí tedy jakousi platformu, na jejímž základě se mohou domluvit všichni.

Téma rozvoje se od konce druhé světové války objevuje stále častěji jako zaklínadlo, ke kterému se upínají rozvojové země. Rozvoj je pro vlády těchto zemí, alespoň formálně, nejdůležitějším cílem, přičemž se pod tímto nejčastěji chápe zvýšení materiálního blahobytu pro široké vrstvy obyvatelstva. Z tohoto důvodu bude v textu věnován adekvátní prostor ekonomickým teoriím rozvoje. Rozvoj však není pouze o hromadění materiálních statků. Částečně proto, že samotné hromadění není bez kontroverzí a častých nechtěných vedlejších důsledků, a také proto, že samotný pojem rozvoje není podle mnoha myslitelů čistě ekonomický pojem. Naopak, podle některých by ekonomický rozvoj, který zažilo lidstvo během posledních asi dvou staletí, nebyl možný např. bez původních změn ve společenské struktuře společností, autochtoního technologického pokroku, nebo vnitřních změn v psychologii člověka.

Doposavad jsme se zmínili pouze o teoriích, které chápou rozvoj převážně jako něco pozitivního. Mohou se lišit v příčinách a mechanismech rozvoje, tu a tam se neshodují při detailech jeho popisu, ale veskrze obhajují společenský a hospodářský vývoj západního světa za posledních 200 let, ve kterém vidí ono praktické naplnění rozvoje. Existuje ale i celá škála kritických postojů. Po většinu doby mezi nimi měly hlavní slovo teorie vycházející nějakým způsobem z odkazu Karla Marxe a Friedricha Engelse a dá se říci, že velká část přístupů kritizujících současné formy rozvoje se na ně určitým způsobem odvolává dodnes. Proto jim bude věnován náležitý prostor i v tomto textu. Další skupina teorií by se dala shrnout pod hlavičku postmodernismu a souvisí do značné míry s postmoderním obratem ve filozofii od 70. let 20. století, který vedl ke kritickému přehodnocení řady to té doby samozřejmě používaných pojmů včetně pojmu rozvoje, což v určitých radikálních verzích postmodernismu vedlo až k odmítnutí konceptu rozvoje jako takového. Vzhledem ke specifické situaci žen ve většině rozvojových zemí bude věnována část textu také feministickým teoriím rozvoje.

Ještě než se pustíme do charakteristiky jednotlivých proudů teorií rozvoje, přiblížíme si koncept rozvoje, který byl na počátku celé radikální přeměny velké části světa z toho, čemu dnes říkáme tradiční společnosti, na společnosti moderní. Dnešní pojetí rozvoje je podvědomě téměř automaticky spojováno s pokrokem a málokdo si je vědom faktu, že toto pojetí je ve světě jedinečné a má co dělat se společenským a filozofickým vývojem v rámci západního civilizačního okruhu. I na západě byl rozvoj dlouhou dobu chápán staticky, prim hrála aristotelovská představa periodického kruhového vývoje, jakéhosi neustávajícího koloběhu, která byla pravděpodobně odvozena přímým pozorováním přírodních procesů začínajících narozením a končící smrtí, nebo pravidelným střídáním ročních období. Takovéto chápání světa, typické pro „mainstreamovou“ řeckou filozofii, bylo nabouráno křesťanstvím. Ve středověku byl přijímán názor hlavního křesťanského filozofa sv. Augustina, který počet cyklů zredukoval na jeden jediný, dopředu zcela naplánovaný Bohem. Křesťanská představa byla nabourána spolu s nástupem osvícenství a přírodních věd. Jednotný boží plán byl odmítnut, ale namísto návratu zpět k cyklickému vývoji vznikla představa lineárního vývoje tvořeného lidmi. Lidé si začali všimnout, že díky akumulaci znalostí a rozšiřování jejich použití se mohou mít stále lépe. Vývoj přírodních věd a mechanistické chápání světa opět umožnili analogii s přírodou, ale tentokrát byly s organismy ztotožněny celé společnosti. Téma vývoje bylo navíc spojeno s celkovým optimismem doby, vítězstvím racionalismu nad „tmářstvím“ středověku a osvobozením člověka a vzniklo tak dnešní většinové pojetí rozvoje chápáno jako neustálý lineární pokrok na stále vyšší úroveň. V tomto pojetí má rozvoj následující znaky. Má směr a cíl – tak jako organismus má své konečné stádium do něž se má vyvinout – chápáno nejčastěji jako jakési abstraktní naplnění pravé lidské svobody a blahobytu. Rozvoj je nepřetržitý – každé další stádium je pokračováním v rozvoji, rozvoj nejde zastavit, pouze

přibrzdit. Rozvoj je kumulativní – společnost musí projít při svém vývoji všemi nutnými stádii, jejichž smyslem je připravit ji na další stupeň. Konečně rozvoj je nezvratný - tak jako se nevrátí motýl do kukly, tak se moderní společnost po zkušenostech s rozvojem nevrátí k tradičnímu modelu.

II. Ekonomické teorie rozvoje

První skupinou teorií rozvoje, na kterou se v tomto textu zaměříme, jsou ekonomické teorie. Rozvoj je v nich ztotožněn se zlepšováním materiálních životních podmínek – neboli, použijeme-li pojem z ekonomie, se zvyšováním množství dostupných statků. Teorie, o kterých budeme v této kapitole pojednávat, spadají pod hlavičku ekonomie jako vědy, proto bude dobré říci si něco o jejích základních premisách.

Současná ekonomie je věda, která se snaží při svém výzkumu odpovědět na otázky „co, pro koho a jak vyrábět.“ Aby mělo vůbec smysl takovéto otázky pokládat, musí platit jeden základní předpoklad. Musí existovat nedostatek určitých zdrojů, určité statky nejsou v dostatečné míře dostupné pro všechny a tudíž jsou vzácné. Ekonomie řeší, jak zajistit co nejefektivnější produkci a rozdělování statků, které si lidé nejvíce přejí. Rozvoj jako takový tedy není ústředním tématem jejího zájmu. Ze všech sociálních věd si ekonomie nejvíce nárokuje titul opravdové vědy, je to mimo jiné kvůli metodě, jíž používá – tvorba zevnitř nezpochybnitelných matematických modelů a používání statistických metod. Kvůli použitým metodám si ekonomie následně pro své závěry nárokuje objektivní platnost a z této pozice ekonomové často velmi asertivně prosazují své názory na řízení společnosti. Ekonomie tak má tendenci stát se jakousi „imperální vědou“, která stojí nad ostatními společenskými vědami, protože pouze ona má recept na odhalování objektivních pravd. Podle oponentů je skutečnost taková, že ekonomie stojí na několika základních a podle kritiků sporných předpokladech, které jsou navíc výsledkem specifického historického a filozofického vývoje západní společnosti. My se teď na tento vývoj blíže podíváme, abychom byli schopni lépe posoudit, nakolik jsou nároky ekonomů či výhrady jejich kritiků oprávněné.

Názory na hospodářství byly po dlouhou dobu ovlivňovány širším filozofickým a náboženským kontextem, v některých stádiích můžeme dokonce říct, že s nimi byly zcela spjaty. Tak byl středověký hospodářský systém chápán jako důsledek boží vůle, se kterým člověk nic nezmuže a rozvoj pomocí lidského úsilí nebyl možný. Práce byla pojímána jako boží trest, bez nějakého dalšího potenciálu na zlepšení lidského údělu. Pro ospravedlnění praktického chodu hospodářství byly vytvořeny koncepty jako spravedlivá cena, která udávala, jakou cenu může obchodník při prodeji požadovat. Jejím základem byla ekvivalence – ať lidé směňovali cokoli, směňovali to v takovém množství, aby hodnota byla na obou stranách transakce stejná. Otázka, co je touto hodnotou a dá-li se měřit, byla podrobněji zkoumána až v klasické ekonomii. Na vznik kapitalistického systému měl podle některých autorů (Weber) vliv především rozkol v katolické církvi, který následně vedl ke vzniku protestantských náboženství, ústřední roli hrál především kalvinismus. Podle něj nebyl hospodářský systém dán předem božím rozhodnutím, ale byli to sami lidé, kdo mohl tvořit vlastní osud, práce začala být chápána jako cesta rozvoje, jako tvorba hodnot a bohatství. Pokud byl člověk v životě úspěšný, bylo to důkazem, že jedná na tomto světě v souladu s boží vůlí a byl díky svému úsilí bohem odměněn.

Na poli státní politiky měl rozhodující vliv názorový směr zvaný *merkantilismus*. Jeho primárním zájmem bylo jak zvýšit státní bohatství, státem byl většinou myšlen panovník, toto bohatství však bylo chybně ztotožněno se vzácnými kovy, což se následně projevilo při vzniku *vědecké ekonomie*, která se vůči merkantilismu silně vymezovala. Bohatství, tak jak jej chápali merkantilisté, bylo možno získat v podstatě dvěma možnými způsoby, buď skrze zahraniční obchod, kde se doporučovala řada státních zásahů k nastolení aktivní obchodní bilance, nebo skrze těžbu vzácných kovů, což vedlo k obhajobě kolonií a první vlně

evropského kolonialismu. V tomto prostředí se pomalu začaly objevovat opoziční názory, které nakonec vyústily ve vznik ideje svobodného samoregulačního tržního systému. Důležitý krok udělal Thomas Hobbes se svým pojetím původního přirozeného stavu lidstva, ve kterém jednotlivci sledují své sobecké zájmy. Lidé byli chápáni jako individualisté, starající se primárně sami o sebe, nikoli jako součást nějakého vyššího celku. Nepřišel však ještě s myšlenkou nějaké samoregulace, ale naopak tvrdil, že výsledná anarchie, kde je člověk člověku vlkem a v níž je život člověka krátký a nuzný, potřebuje být nahrazena absolutním vládcem. O krok dál jsou myšlenky Johna Locka, který namísto absolutního vládce razil myšlenku společenské smlouvy mezi občany. Locke zdůrazňoval koncept vlastnických práv, především nárok na vlastnictví sama sebe, čímž došlo k filozofickému ospravedlnění námezdní práce, která byla do té doby poměrně řídkým jevem, je však jedním ze základních předpokladů pozdějšího vývoje směrem ke kapitalismu. Posledním důležitým autorem tohoto předklasického období je David Hume. Ten již přišel s myšlenkou rovnováhy, trh se díky svému vnitřnímu mechanismu dokáže postarat o odstranění poruch, použil ji při vysvětlení mechanismu oběhu drahých kovů mezi zeměmi účastnicími se na zahraničním obchodě – tzv. Humeův mechanismus. Dalším jeho přínosem je prosazování vědecké metody (empirismus) a vymezení lidských zájmů jako zájmů primárně materiálních.

Nyní se dostáváme ke vzniku ekonomie jako vědy. Jisté překlenovací stádium představují francouzští *fyziokraté*. Ti se sice stále ještě odvolávali ve svých teoriích na boží vůli, ale přišli již s teorií celospolečenského hospodářského vývoje. Podle nich je základem a jediným produktivním odvětvím hospodářství zemědělství, jedině ono je totiž schopno vyprodukovat více než spotřebuje.

Ekonomie jako věda podle tradičního vnímání začíná v roce 1776 vydáním knihy Adama Smith *Bohatství a bída národů*. Bohatství nevzniká, jak se mylně domnívali merkantilisté, na základě shromažďování vzácných kovů, ale ve výrobě. Smith byl, na což se často zapomíná, především profesorem etiky, který se k hospodářským otázkám dostal právě při studiu lidské morálky. V jeho pojetí je ekonomické jednání odvozené od etického, jde mu o zodpovězení otázky, jak může být kontrolováno sobecké jednání lidí. Podle Smithe je jim vlastní přirozená tendence ke směňování, která vede k dělbě práce – specializaci na jednotlivé druhy výroby, výsledkem čehož je specializace a vzrůst produkce. Lidé nesměňují z nějakého altruistického motivu, naopak, základním motivem i v případě ekonomického chování je sebeláska. Nejdůležitějším faktorem, který naprosto samovolně reguluje lidské chování je tržní systém ve známé formě neviditelné ruky trhu, kde, ač všichni sledují svůj zájem, dojde nakonec k tomu, že sobecké zájmy jsou skrze tržní mechanismus přetransformovány ve větší dobro pro celou společnost. Ve směně existuje ekvivalence, na trhu se zboží směňuje ve stejném hodnotovém poměru který je dán množstvím práce vloženým do zboží. Trh je tak podle Smithe efektivní i spravedlivý. Rozdíly mezi zeměmi se dají vysvětlit mírou specializace ve výrobě. Dělbá práce šetří čas a umožňuje produkovat více, jediné omezení pro ni představuje šíře trhu – čím širší trh, tím vyšší míra specializace, odtud Smithova obhajoba rozšiřování trhu a volného obchodu mezi zeměmi. Samotný ekonomický rozvoj probíhá na základě akumulace kapitálu, která je odvislá od míry spořivosti a skromnosti obyvatelstva.

V *klasické politické ekonomii* na Smithe navazuje několik důležitých autorů. Jeden z nich, Thomas Robert Malthus, přišel s teorií, která vylučovala možnost hospodářského rozvoje. Podle jeho populačního zákona má populace tendenci růst geometricky (2-4-8-16), zatímco produkce potravin roste pouze aritmeticky (2-4-6-8), takže lidstvo je chyceno v nikdy nekončícím cyklu populačních explozí a následných krizí.

Přímým následovníkem Smithe ve Velké Británii byl David Ricardo, známý především díky své teorii komparativních výhod. Smith objasnil, proč je dobré, aby spolu státy obchodovaly v případě, že každý je lepší v produkci nějakého zboží. Ricardo ukázal, že je pro státy výhodné, aby spolu obchodovaly, i když je jeden produktivnější ve všem. Důležitý

je pojem obětované příležitosti, produkce kolika zboží jednoho druhu se musí stát vzdát, aby mohl produkovat jednotku zboží druhého druhu? Pokud je tento poměr v jednotlivých státech různý, je dobré, aby se každý stát specializoval na produkci zboží, ve kterém jsou jeho ztráty produkce z přesunu zdrojů z výroby zboží prvního druhu relativně menší. Teorie komparativní výhody hraje významnou úlohu při obhajobě volného trhu dodnes. Ricardo navázal na Malthuse a předložil základy zákona klesajících výnosů, podle kterého s rozšiřováním výroby a zapojováním dodatečných zdrojů postupně klesají výnosy z těchto zdrojů až se další výroba stane ztrátovou. Trvalý růst produkce a rozvoj tak není možný. Poněkud jiný názor na obchod mezi zeměmi měl Němec Friedrich List. Byl sice také zastáncem volného obchodu, ale pouze v případě, že směna probíhá mezi víceméně stejně vyspělými zeměmi. Pro státy, které jsou méně vyspělé, je výhodnější časově omezený protekcionismus, přičemž nějaká jiná formulace těchto Listových názorů se v teoriích rozvoje objevuje poměrně často.

Na fázi klasické politické ekonomie navazuje *neoklasická ekonomie*, jejíž vznik se datuje rokem 1871. Zatímco klasická politická ekonomie si kladla otázku, jak se vytváří bohatství, přičemž na ni odpovídala, že bohatství vzniká při výrobě statků, neoklasická ekonomie se snažila zjistit, jak je v hospodářství nejefektivněji možné alokovat zdroje. S tímto posunem se pojí vznik mikroekonomie, snaha vysvětlit hospodářský mechanismus z pozice jednotlivce. Lidé jsou ztotožněni s racionálně jednajícími aktéry usilujícími o zvyšování vlastního užítku při co nejnižších nákladech. Na základě tohoto předpokladu vytvářejí ekonomové ekonomické zákony, které podle některých mají univerzální platnost. Tvorba takovýchto zákonů je možná kvůli matematizaci ekonomie, tvorbě modelů, nástupu mezních veličin – mezního užítku a posléze mezního produktu, na základě jejichž analýzy vzniká teorie ekonomické rovnováhy. Celá tato konstrukce vede ve svém důsledku k závěru, že kapitalistický systém volného trhu je nejdokonalejším možným hospodářským mechanismem, názor, který je mainstreamovou ekonomikou zastáván i dnes. Co ale takto postavené teorii chybělo, bylo vysvětlení rozvoje. Teorie ekonomické rovnováhy nedokázala vysvětlit změnu. Přišla však se kategorií výnosů z rozsahu, která vyvrací aplikaci zákona klesajících výnosů na rozvoj. Výnosy z dodatečně přidaných zdrojů klesají pouze tehdy, pokud přidáváme pouze jeden tip zdroje – např. pouze práci a ne kapitál.

K hlavnímu proudu existovaly i některé alternativy, pro další vývoj teorií rozvoje je důležitá tzv. *německá historická škola*. Jak název napovídá, jednalo se o názory německých autorů, kteří kritizovali univerzální zákony neoklasické ekonomie. Podle nich od sebe nelze oddělit ekonomickou a společenskou sféru života tím, že si nadefinujeme nějaké zjednodušené předpoklady racionálně jednajícího jednotlivce, a na nich postavíme zákony, o nichž pak budeme prohlašovat že mají univerzální platnost. Lidé nejsou čistě racionální maximalizátoři užitků, lidské jednání sleduje pluralitu cílů, které nejdou zredukovat na ekonomické zákony.

Další alternativu představuje dílo Josepha Schumpetera, který se snažil do své analýzy hospodářského rozvoje zahrnout více faktorů, především vývoj přírodních věd. Pokusil se vysvětlit nerovnoměrný vývoj hospodářství, z dosavadních zkušeností vyplývalo, že rozvoj neprobíhá neustále a lineárně, ale je provázen mnoha výkyvy, které nabývají cyklické podoby. Podle Schumpetera je cyklický vývoj důsledkem vnějších šoků v hospodářství, daných jak technologickým vývojem, tak úvěrovým financováním nových produkčních inovací. V tomto procesu hrají ústřední roli podnikatelé a proces. Tzv. kreativní destrukce. Z empirických pozorování vyplývá, že hospodářství skutečně prochází určitým cyklickým vývojem, který je ale nerovnovážný a dosti nahodilý. Vznikla snaha časově podchytit cyklický vývoj a tak vznikly teorie krátkodobých (40 měsíců), střednědobých (9-10 let) a dlouhodobých (50-55 let) cyklů.

Dominantní pozice neoklasické ekonomie byla podlomena až velkou hospodářskou krizí ve 30. letech 20. století. Podle ní totiž nebyly nějaké dlouhodobé vážné krize z nadprodukce možné – zvýšení produkce mělo vést ke zvýšení příjmů, které budou následně utraceny zpět za produkci. S odlišným vysvětlením přišel John Maynard Keynes, směr pojmenovaný po něm – *keynesiánství* se pak stal vládnoucí ekonomickou teorií až do 70. let 20. století a tato skutečnost významně ovlivnila politiku rozvoje v zemích Jihu. Keynes byl zastáncem státních zásahů do ekonomiky, pro které měl následující zdůvodnění. V ekonomice hrají ústřední roli očekávání, příjmy lidí nejsou automaticky utraceny na spotřebu a investice, proto může dojít k nerovnováze a krizi z nadprodukce, rovnováha se následně nemusí obnovit při plné úrovni zaměstnanosti. Vláda může pomocí nástrojů fiskální (rozpočtové) a monetární (peněžní) politiky řídit rozvoj. V ekonomické teorii pak bylo vypracováno několik modelů rozvoje (Harrod-Domarův, Solowův). Nejrozšířenější je Solowův model, podle kterého je rozvoj důsledkem technologické změny, kterou bere jako externí faktor.

Po druhé světové válce vzniklo v rámci tzv. *rozvojové ekonomie* několik přístupů (především strukturalismus), které se snažily upravit ekonomickou teorii na specifické podmínky zemí třetího světa. Z keynesiánství tyto přístupy převzaly zdůrazňování možné pozitivní úlohy státu při hospodářském rozvoji. Svůj přínos viděly ve zdůrazňování odlišných strukturálních charakteristik rozvojových zemí, z čehož vyvozovaly, že je potřeba k ekonomickým konceptům, například mezinárodnímu obchodu a inflaci, přistupovat jinak. V průběhu doby přijali zastánci rozvojové ekonomie základní principy neoklasiky a vznikly tak jakési hybridní postoje k řadě témat jako:

- duální rozvoj
- mobilizace domácích zdrojů
- mobilizace zahraničních zdrojů
- strategie industrializace
- strategie zaměřená na zemědělství
- strategie zahraničního obchodu
- rozvoj lidských zdrojů
- aktivní státní politika, plánování

Jak keynesiánství, tak rozvojová ekonomie prožily v 70. letech krizi způsobenou neschopností odpovědět na aktuální problém doby – zvyšování nezaměstnanosti a inflace zároveň, zpomalení hospodářského rozvoje a vznik dlužnické krize rozvojových zemí. Zmíněné problémy stály u oživení neoklasické ekonomie, které dostalo název *neoliberalismus*. Jeho zastánci kritizují státní zásahy do ekonomiky a vidí v nich hlavního původce problémů rozvojových zemí. Hlavní proud rozvojových teorií se vrací zpět k názoru, že hospodářství se řídí univerzálními zákony aplikovatelnými na všechny země světa. Dosavadní rozvojová ekonomie má být opuštěna. Uznává se sice, že trh není dokonalý (existence monopolů, oligopolů, veřejných statků, externalit, asymetrických informací), ale je dokonalejší než jakákoli jiná alternativa. Především proto, že je nejlépe schopen zpracovávat informace o preferencích jednotlivců. V tomto směru je významný především přínos F. Hayeka. Pro řešení problémů rozvojových zemí byl na začátku 80. let na základě úspěchu nově industrializovaných zemí vypracován soubor doporučení následně používaný při hospodářských reformách prosazovaných Mezinárodním měnovým fondem a Světovou bankou na celém světě, zvaný jako Washingtonský konsenzus. Důraz se kladl především na následující faktory:

- Rozpočtová disciplína
- Změna struktury veřejných výdajů
- Daňová reforma
- Finanční liberalizace

- Management směnných kurzů
- Liberalizace obchodu
- Umožnění přímých zahraničních investic
- Privatizace
- Deregulace
- Ochrana vlastnických práv

Ekonomické teorie rozvoje mají na praktickou politiku rozvojových zemí velký vliv, který byl dobře patrný během celého období po druhé světové válce. Nejprve hrála ústřední roli rozvojová ekonomie, vystřídaná po problémech v 70. letech neoliberalismem. Řada teoretiků rozvoje však k nim má značné kritické výhrady. Ekonomie si podle nich vytváří vlastní abstraktní svět odtržený od reality, ve kterém používá nástroje (matematika, statistika, modelování), které ji činí částečně imunní vůči kritice, přitom ale má obrovskou moc bez adekvátní demokratické kontroly a zodpovědnosti. Současná ekonomie je v jejich očích vlastně politickou ideologií sloužící zájmům bohatých zemí. Vzhledem k dominantní roli ekonomických teorií rozvoje nepřekvapí, že ostatní teorie vznikají často právě jako jejich kritika. Určité kritické ohlasy k neoliberalismu se ozývají také zevnitř ekonomického tábora.

Jedním z nich je například *institucionální ekonomie*, která vystupuje proti metodologickému individualismu, jak jej zavedla neoklasická ekonomie, obhajuje potřebu zahrnutí většího množství faktorů při zkoumání hospodářství, aby se ekonomie přiblížila reálnému světu. Dalším směrem, který neoliberalismus spíše doplňuje, než aby jej přímo kritizoval je tzv. nová institucionální ekonomie, která zdůrazňuje zásadní význam institucí jako např. zajištění vlastnických práv pro hospodářský rozvoj.

III. Sociologické teorie rozvoje

Rozsáhlá skupina různých teorií rozvoje má svůj základ v sociologii, přičemž různé jejich aspekty jsou často spojovány i s jinými, příbuznými obory, nejtypičtěji s geografii. V jejich pojetí je rozvoj chápán ve výrazně širším významu než pouze jako ekonomický růst a z této pozice také kritizují úzké zaměření ekonomických teorií rozvoje. Předpokládají, že rozvoj se dá charakterizovat pomocí souboru několika kritérií, tvořících dohromady strukturu vztahů typických pro určitý vývojový stupeň společnosti. Moderní rozvinuté společnosti jsou charakteristické právě touto strukturou vztahů, ve které schopnost materiální produkce s důrazem na trvalý ekonomický růst je sice významný, ale pouze jedním z několika aspektů rozvoje. Stejně jako ekonomické teorie, neoklasické i neoliberalní, jsou následující sociologické teorie rozvoje orientovány na rozvoj jako na napodobování západních vzorů, které se prokázaly na Západě jako úspěšné.

Naturalismus

První z větších teorií představuje *naturalismus*, který vychází z úvah zakladatele sociologie jako pozitivní vědy, Augusta Comteho. Comte chápal přírodní vědy jako vzor sociálních, předpokládal, že lidské chování a společenské instituce mají svůj předobraz v přírodě a s tím je možné přistoupit i k jejich zkoumání.

Podobně chápal společnost Herbert Spencer, který přirovnával rozvoj lidské společnosti k evoluci organismu, kdy v darwinovském pojetí přežije ten nejsilnější (toto přirovnání pochází přímo od Spensera, Darwin mluvil o přežití nejpřízpůsobivějších, což samozřejmě nemusí být nejsilnější). Podle něj se nejsilnější společnost vytvoří tam, kde jsou nepříhodnější podmínky pro její rozvoj. Za vhodné příklady považoval Evropu a území Spojených států po Apalačské pohoří (východní pobřeží), kde mohlo dojít díky příhodným přírodním podmínkám ke zvýšení populace, častějšímu střetávání lidí generujícím pokrok a následně vyšší ekonomické specializaci a nárůstu politické a vojenské moci. Společnosti se vyvíjeli v cyklech rozkvětu a úpadku, kdy byli nahrazováni silnějšími. Celý tento proces boje

o přežití vedl k postupnému zdokonalování lidských společností s eventuálním cílem v podobě ráje na zemi charakterizovaném materiálním dostatkem a sledováním ušlechtilějších kulturních cílů.

Další obdobné úvahy byly spojeny s rasovou teorií, ať už v pojetí Američanky Ellen Churchill Semple, která předpokládala, že prostředí má vliv na rasové kvality obyvatelstva, přičemž v případě Spojených států došlo k výraznému posílení anglosaské rasy díky uzavření populace mezi Apalačské pohoří a moře, které bylo stimulem k dalšímu rozvoji, především podporu demokracie a podnikatelského ducha, nebo v geopolitice, reprezentované zvláště německou, zejména Friedrichem Ratzelem.

Naturalismus získal značný vliv především v druhé polovině 19. století a sloužil mj. jako odůvodnění tehdejší koloniální politiky.

Racionalismus

Další sociologickou teorií zkoumající lidskou společnost byl racionalismus, který na rozdíl od naturalismu prosazoval názor, že lidé se od zvířat a přírody zásadně liší úmyslným a uvědomělým chováním, z čehož vyplývá, že nejsou pouhou hříčkou přírody a mohou překonat i nepříznivé přírodní podmínky. Racionalismus kladl zásadní důraz na racionální a logické rozhodování jedinců.

Za klasika racionalismu je možné považovat především Maxe Webera, který vznik racionalistické západní společnosti vyvozoval ze specifického historického vývoje. V jeho pojetí lidé postupně „vystřízlivěli“ od pravěkého uctívání přírodních jevů přes různé verze náboženství až k moderní společnosti, která je charakteristická uvědoměním si vlastního vědomého jednání a schopností vědeckého myšlení. Klíčová role v tomto procesu je přisouzena kalvinismu a Weberově známému pojetí protestantské etiky, která tvrdou prací vede k akumulaci kapitálu umožňujícího další rozvoj. Úspěch je chápán jako důkaz božeho vyvolání, ale musí být podložen prací, ačkoli je osud každého dán předem, nikdo jej přesně nezná.

Právě tato koncepce, spojená s vytvářením zisku, akumulací kapitálu, rozvoje vědy a technologie vytvořila na Západě jedinečné a neopakovatelné podmínky pro rozvoj.

Strukturální funkcionalismus

Strukturální funkcionalismus navazoval na otázku Emila Durkheima – jak spojit přírodu, společnost, kulturu a racionální jednání? Jak zkombinovat mj. naturalismus a racionalismus? V této chvíli přichází systémová teorie, která chápe společnost jako systém, který plní řadu funkčních umožňujících společností přežít (rozdělení rolí, komunikace ve společnosti). Ekonomický systém je chápán jen jako podsystém společnosti.

Podle Talcotta Parsonse se lidské jednání pohybuje ve vzorcích společenského systému v podobě adaptace (adaptation), dosahování cílů (goal attainment), integrace (integration) a udržování systému (latency). Rozvoj adaptační změna směrem ke složitějším společenským vztahům. Adaptací na změny, které přichází buď zevnitř systému (vnitřní) nebo z externího prostředí (vnější) naplňuje společenský systém lépe své funkce. Pokud se adaptací ukáže lepší schopnost naplnit funkce systému, rozšíří se z jednoho ohniska v rámci společnosti dále – pro společnost je tak charakteristický evoluční vývoj.

Teorie modernizace

Teorie modernizace přišla s otázkou, co je impulsem a co naopak zabraňuje rozvoji směrem k moderním industriálním společnostem a jak jej dosáhnout? Jaké jsou podmínky a mechanismy transformace z tradičního na moderní? Do značné míry vycházela ze strukturálního funkcionalismu, který aplikovala prostorově. Modernizace nebyla omezena na ekonomický rozvoj, ale kladla také důraz na příspěvky ostatních věd, sociologii, ekonomii,

geografii, psychologii či politice, kde zkoumala politickou modernizaci a efektivnější politické instituce. Čím více charakteristik strukturální specializace společnost měla, tím byla modernější. Dala se tak vytvořit jistá hierarchie společností na základě úrovně modernizace.

Největšího rozmachu dosáhlo studium různých aspektů modernizace v 60. a 70. letech, kdy se předpokládalo, že každý národ je prostřednictvím modernizace schopen dosáhnout stejných standardů života jako západní společnosti. Teorie modernizace postupně vytvořily základ pro většinu tradičních úvah o rozvoji.

Sociologická teorie modernizace

Sociologická teorie modernizace se zaměřila především na rozdíl mezi *tradiční* a *moderní* společností a *zkoumání podmínek pro tranzici od tradiční k moderní*.

Tradiční společnosti jsou chápány jako omezené okolím, ve kterém mohou fungovat a řídit je, zatímco moderní se dokážou se svým prostředím lépe vypořádat, jsou více strukturované a specializované. Čím více je společnost specializovaná, tím výše je modernizovaná. Ve USA byl za pomoci teorie modernizace zpracován soubor studií (60. léta), ze kterého vyšel rozvoj jako evoluční proces, ve kterém se zvyšuje lidská kapacita ve smyslu vytváření nových struktur, které jsou lépe schopny se vypořádávat s problémy, a to prostřednictvím neustálé adaptace a dosahování nových cílů.

S. Eisenstadt vymezil hlavní strukturální charakteristiky modernizace jako rozvoj s vysokou mírou specializace, rozvoj dostupných zdrojů, které nepatří k žádné pevné, předepsané skupině ve společnosti, přičemž tento rozvoj je spojený s doprovodným rozvojem ve všech hlavních institucionálních strukturách, regulačních a distribučních mechanismech a organizacích, jakými jsou tržní mechanismy v ekonomickém životě, volební a stranické aktivity v politice a byrokracie a mechanismy řízení v oblasti institucí.

Ekonomická teorie modernizace

Ekonomické teorie modernizace vycházely především z neoklasických ekonomických úvah, ale do zkoumání rozvoje zapojovaly snahu rozluštit vazbu mezi moderní a tradiční společností a mezi moderními a tradičními sektory (duální ekonomika, dialektická teorie modernizace).

Do ekonomické teorie byla zpracovány sociologické úvahy T. Parsonse, byly zdůrazněny široké kulturní a sociální rozdíly mezi moderními a tradičními společnostmi a objevily se úvahy o kulturní změně jako předpokladu rozvoje.

Významné jsou především předpoklady odlišné ekonomické pozice tradiční a moderní společnosti, vycházející především ze specializace a rozdělení ekonomických rolí, které je mnohem větší v moderní společnosti. Tradiční společnosti jsou příliš úzce spojeny s tradiční kulturou a vazbami, distribuce zisků je závislá na osobních vazbách, méně se spoléhají na schopnosti jedinců, elita je příliš orientována na svůj vlastní prospěch.

Klíčovou otázkou bylo, jakým způsobem se sociální struktury tradiční společnosti mohou modernizovat. Odpověď nabídl americký akademik Bernd Hoselitz s teorií sociální deviace, která vycházela z předpokladu, že kulturní změna je úvodní podmínkou hospodářského rozvoje (1960). Hoselitz jako základ změny identifikoval prototyp nového jedince ve společnosti, který přinášel odlišné typy jednání – pozdně středověký a novověký kapitalista a podnikatel. Z geografického hlediska se jako nejlepším zdrojem pro kulturní změnu ukázalo být město, jako zdroj inovací a nových hospodářských a společenských zvyklostí.

Hospodářský rozvoj se poté, co by byl úspěšně nastartován, udržoval dále svou vlastní dynamikou. Rozvoj vede ke zvýšeným příjmům, zvýšené příjmy vedou ke zvýšeným investicím, které generují další příjmy atd. Klíčové jsou v tomto kontextu úspory startující

rozvoj, který se o sebe pak postará sám. Úspory mohou vycházet z domácích zdrojů, ale v případě jejich absence je možné využít pro stejný účel i zahraniční zdroje.

V případě nízkého nebo neexistujícího domácího růstu jsou totiž úspory nízké nebo nulové, což pak vede k bludnému kruhu chudoby – investice do vzdělání, infrastruktury či zdraví jsou taktéž nulové nebo nízké a stejně tak i možnost nastartovat rozvoj.

S kritikou optimistických modernizačních představ přišli nezávisle na sobě Gunnar Myrdal a Albert Hirschman, kteří vyšli z teorie modernizace, ale zaměřili se spíše na rozdíly ve společnosti a jejich udržování. Oba zdůrazňovali, že rozvoj nemusí vést k vyrovnávání rozdílů a rovnováze ve společnosti. Myrdal se domníval, že se všechno bohatství může stáhnout do bohatého regionu, ale z něj budou posléze těžit i jeho sousedé. Hirschman zdůrazňoval význam vlády při rozhodování o investicích do okamžitých produkčních aktivit (továrny, plantáže) a infrastruktury nutné k podpoře těchto aktivit (doplňkový sociální kapitál). Tyto faktory je podle Hirschmana nutné udržovat v rovnováze. Hirschman se domníval, že na vyrovnání nerovností se není nutné zaměřovat s tím, že trh si to efektivněji zařídí sám.

Historické fáze modernizace

S ekonomickou a sociologickou teorií modernizace jsou velice úzce spojeny i úvahy o *historických fázích modernizace*. Klíčová je v tomto ohledu práce W. W. Rostowa *Fáze ekonomického růstu* (1960). Rostow předpokládal, že cesta každého národa k rozvoji a modernizace vede několika historickými fázemi:

1. tradiční společnost – charakteristiky: primitivní technologie, hierarchické sociální struktury, omezené výrobní možnosti, příklad: Velká Británie 17. století
2. vytváření podmínek pro rozvoj společnosti (preconditions for take off-society) – charakteristiky: zlepšená technologie, doprava, nárůst obchodu, centralizace státu, rozvoj vzdělání, mobilizace kapitálu, nové produkční funkce v průmyslu a zemědělství, dynamiku dodávala i mezinárodní expanze, příklad: západní Evropa na konci 17. a v 18. století
3. rozvoj společnosti (take-off) – charakteristiky: nejdůležitější fáze, trvá několik dekád (60 let), poslední překážky růstu jsou překonány, rychlý ekonomický růst, lepší technologie, investice rostou od 5% do 10% a více (především do výroby), v Británii hlavně technologické stimuly rozvoje, jinde často politické, v západní Evropě obecně dva hlavní faktory podporující rozvoj: zámořská expanze a technologický rozvoj, navíc v Británii velký význam náboženské tolerance a otevřené sociální struktury
4. cesta k dospělosti (the road to maturity) – rozvoj se již udržuje sám, postupně se rozšiřuje přes všechna odvětví, rostoucí investice (cca 10 – 20% příjmů), větší diversifikace výroby, vzestup průmyslového sektoru, klesající dovozy, příkladem Británie druhé poloviny 19. a začátku 20. století
5. masová konzumní společnost (the mass-consumption society) – natolik rozvinuté, že zajišťují konzum pro všechny, dostupnost konzumního zboží (pračky, ledničky), nástup státu blahobytu, příklady: USA od 20. let, západní Evropa po 2. světové válce

Rostow předpokládal, že každý národ má potenciál dosáhnout konzumní společnosti. Svůj přístup stavěl do protikladu k marxistickým teoriím a komunismu. Jako základ chápal investice vycházející z domácích úspor, podmíněné organizačním a politickým systémem, který rozvoj umožní.

V 60. letech byla tato teorie jednou z nejvíce dominantních v uvažování o rozvoji, se základní myšlenkou rozvojových společností následujících úspěšně vyzkoušený příklad Západu.

Existují i další varianty fází modernizace, např. německá historická škola (divoštství, pastýřství, agrární, agrárně-průmyslové, agrárně-průmyslová a obchodní) či Marxův koncept (přirozený stav, otrokářství, feudalismus, kapitalismus, komunismus).

Psychokulturní teorie modernizace

Další skupinu modernizačních teorií tvoří psychokulturní teorie, zaměřující se na kulturu, psychologii a chování jedinců (Everett Hagen). Teorie zkoumají vztahy změny lidské osobnosti a technologického rozvoje a pokroku.

Obdobně jako v sociologických přístupech je možné rozlišovat mezi tradičním člověkem a moderním člověkem. Tradiční lidé se obávají z toho, že nekontrolují síly ovlivňující jejich život, jsou autoritářští, nekreativní, odmítají narušení řádu. Změnu do tohoto konzervativního stavu přináší potřeba přizpůsobit se, adaptovat na nové podmínky, které mohou být vyvolané např. konfliktem (vnitřním, vnějším) či migrací – při hledání nových hodnot pak může dojít ke vzniku nové identity. V patřičných kulturních podmínkách může kreativní jedinec chápat technologický rozvoj jako základ pro uspokojení svých potřeb. Vnitřní potřeba prosadit se, zakořeněná v moderní osobnosti, může být naplněna právě skrze inovační chování – právě to je původ ekonomického rozvoje. Inovační schopnosti jedince pak mohou být společností jako celkem dále posilovány.

Zajímavá je studie sociologů Alexe Inkelese a Davida Smithe, která srovnala tradičního a moderního člověka. Tradiční člověk je ve svém zájmu zacílen na současnost, odmítá odlišné názory, orientuje se na minulost, nezajímají ho novinky, zajímají ho krátkodobé věci, je podezřívavý k technologiím, klade důraz na tradice, je fatalista, preferuje tradiční vztah patron – klient atd. Zatímco moderní člověk je otevřený změně, zajímá se o ostatní svět, je přístupný jiným názorům, vychází ze současného stavu věcí, plánuje do budoucna, umí ocenit technické schopnosti, klade důraz na vzdělání a vědu, respektuje práva ostatních atd.

Geografie modernizace

Geografické teorie modernizace se zaměřovaly především na to, jakým způsobem se šíří modernizace v prostoru, tedy z jádra rozvoje (core) na periferii. Torsten Hagerstrand přišel s konceptem šíření inovací a rozvoje jako vln, které postupně, s narůstající vzdáleností, ztrácí na síle.

Nejvýznamnější je difusní teorie šíření rozvoje z center. Teorie difuse předpokládá, že především prostřednictvím komunikace s moderními společnostmi jsou lidé přesvědčováni o změně, ke které dochází postupně z jádra směrem na periferii. Hlavní roli v tomto procesu hrají uzlové body, jako například přístavy. Nedostatky rozvojových zemí ovšem často spočívají v tom, že jsou to izolované a uzavřené země se soběstačnou ekonomikou. Difuse je usnadňována funkční a kvalitní infrastrukturou. Tímto prostřednictvím je také možno ji případně měřit, např. skrze kvalitu dopravní sítě, komunikačních prostředků či míry vzdělání.

Kritika sociologických teorií

Značná část kritiky, především z pozic teorie závislosti a radikální levice, se soustředila na fakt západního původu teorií modernizace a jejich eurocentrismus. Teorie modernizace byly chápány jako kulturní postoje, kterými západní svět popisuje sám sebe ve vztahu k okolnímu světu, přičemž tvrdí, že jediná cesta směrem k rozvoji je napodobování západních vzorů. Rozvoj v západním stylu tak předpokládá akceptování západních hodnot, institucí, cílů a kultury. Kritika tento postoj odmítá s tím, že všichni nutně nemusí sdílet stejnou představu konzumní společnosti jako ideálu života tak, jak se prosadila v západní Evropě a Spojených státech. Další otázka je, jak by se historie rozvoje Západu mohla opakovat, když Západ už změnil unikátní prostředí, ve kterém se jeho rozvoj odehrával.

Další vlna kritiky vychází z toho, že modely modernizace jsou unilineární, předpokládají, že se věci časem nevyhnutelně musí zlepšit a nepočítají s variantou, že se mohou i zhoršit. Přičemž fakticky takové situaci byla vystavena významná část zemí např. sub-saharské Afriky.

IV. Teorie vycházející z marxismu

Další velkou skupinu tvoří teorie vycházející z práce německého myslitele K. Marxe. Co se týká názoru na povahu rozvoje, pohybujeme se stále v mezích osvícenského chápání rozvoje, jak jsme si jej definovali v úvodu. Marx ve své práci vychází mimo jiné i z názorů A. Smítne a D. Ricarda. Konkrétně navazuje na jeho teorii hodnoty, ale dovádí ji do důsledků, když tvrdí, že veškerá hodnota ve zboží je dána průměrným společensky nutným množstvím práce na jeho výrobu. Hodnotu tak vytváří pouze pracující, ti, kdo nepracují, a přivlastňují si část hodnoty pro sebe, tj. v Marxově pojetí kapitalisté, pracující vykořisťují. Neoklasická ekonomie se tomuto rozvedení teorie hodnoty vyhnula tím, že ji prostě opustila a přešla na koncept užitku, který je pro každou osobu u různého zboží různý a nějaká abstraktní pro všechny stejná hodnota vyjadřující ekvivalenci ve směně tak neexistuje. Cena je poměrová veličina vyjadřující vztah mezi nabídkou a poptávkou, mezi užitekem a náklady. Marx aplikoval na rozvoj společnosti Hegelovu dialektickou metodu, kterou použil ve svém historickém materialismu.

V konkrétní podobě to vypadá následovně. Marx rozeznává ve společnosti výrobní síly (technologie a organizace výroby) a výrobní vztahy, což jsou vztahy mezi lidmi při výrobě (vlastnické vztahy). Stupeň vývoje výrobních vztahů odpovídá stupni vývoje materiálních výrobních sil, dohromady tvoří tzv. výrobní způsob. Společnost se vyvíjí tak, že při postupné zdokonalování výrobních sil dojde k rozporu mezi výrobními silami a výrobními vztahy, což následně povede k revoluci, po níž vzniknou nové výrobní vztahy odpovídající daným výrobním silám – vznikne nový výrobní způsob. Touto cestou se lidstvo dostalo od původního stavu přes otrokářství a feudalismus ke kapitalismu, který je předposledním stupněm ve vývoji společnosti před nastolením komunismu, ve které dojde ke zrušení rozporu mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Výrobní způsob vytváří reálnou základnu, z níž je odvozena právní a politická nadstavba společnosti (např. politický či právní systém). Spolu s nastolením komunismu dojde ke zrušení vykořisťování lidí a jejich emancipaci. V Marxově přístupu je kapitalismus nezbytnou vývojovou etapou při rozvoji jakékoli společnosti, v jeho pojetí tak pouze rozvinuté země ukazují nerozvinutým zemím jejich vlastní budoucnost. Velkou silou marxismu tak od začátku bylo, že se přímo zaměřoval na dynamiku rozvoje, kterou tak postrádala neoklasická ekonomie.

Ve druhé polovině 19. století došlo ve světě ke druhé vlně kolonialismu, čehož se chytili marxističtí teoretikové s poukazem na to, že se jedná o důkaz krize kapitalismu před jeho poslední konečným rozkladem a přechodem ke komunismu. Vznikla tak teorie imperialismu (V. Lenin, R. Luxemburová), podle níž se vykořisťování zevnitř států přesunulo na mezinárodní úroveň. Vyspělé státy vykořisťují nerozvinuté společnosti a udržují je tak v zaostalosti. Tento stav je ale jen posledním vzepětím kapitalismu před jeho úplným kolapsem. Jiní myslitelé navazující na Marxe se vydali poněkud jiným směrem. Poté, co se ukázalo, že kapitalismus ne a ne zkolabovat, byla vypracována *teorie hegemonie* snažící se poukázat na to, proč tomu tak je, jejím původcem je Antonio Gramsci. V tomto podání je rozvoj ve světě uměle zadržován pomocí vládnoucí ideologie mocných.

Po druhé světové válce na marxismus navazuje významná skupina teoretiků závislosti s centrem především v zemích Latinské Ameriky (Frank, Cardoso). Opět se zde předpovídá krize kapitalismu, která má tentokrát vyplývat ze změny struktur trhů a monopolizace výroby. Trpí tím především méně rozvinuté země, které jsou coby periferie udržovány v zaostalosti, vyrábějí a vyvážejí pouze primární produkty, zatímco většina zisků odtéká zpět do vyspělých zemí disponujících rozvinutými strukturami výroby. Volný obchod je pouze chimérou, ve skutečnosti je obchod silně nerovný a pro rozvojové země nevýhodný a doporučuje se pro ně politika protekcionismu až izolacionismu.

Na Západě v téže době vznikají *teorie světového systému*. Ty určitým způsobem shrnují dosavadní vývoj teorií vycházející z marxismu. Podle konceptu předloženém Immanuelem Wallersteinem lze světové hospodářství uspořádat v podstatě dvěma způsoby a to jako světové impérium (dříve např. Římská říše) a světovou ekonomiku. Od 16. století má navrch kapitalistická světová ekonomika. Rozvoj v jejím rámci probíhá skrze sledování zisku kapitalisty. Přebírá rozdělení světa na centrum a periferie, protože se však některé rozvojové země díky svému hospodářskému pokroku už dost dobře nedaly zařadit pod škatulku periferie, přichází s pojmem semiperiferie. V ní jsou země, které již mají jistý průmyslový potenciál, slouží však pouze jako výrobci technologicky nenáročných produktů. Smyslem semiperiferie je sloužit jakési lákadlo, že je možná stát se rozvinutou zemí. Je to však pouze iluze, semiperiferie však díky ní hrají v kapitalismu důležitou úlohu a pomáhá ji držet v rovnováze. I Wallerstein ale nakonec předpokládá, že dojde ke zhroucení kapitalistické světoekonomiky a to díky samotným rozporům uvnitř kapitalistického výrobního způsobu.

Po většinu doby byly různé proudy marxismu, jakožto hlavní opoziční teorie rozvoje, podrobeny tvrdé kritice. Především se poukazuje na skutečnost, že se jeho předpovědi nenaplnily, a že jediné co marxisté dělají je vymýšlení dalších a další vysvětlení, proč se kapitalismus ještě nezhroutil a při tom stále zastávají neochvějně názor, že se tak nakonec přece jen stane, čímž má, jak se doposud zdá neoprávněně, příliš deterministický charakter. Co se týká konkrétních odnoží, tak teorie závislosti měla problém popsat konkrétní mechanismus vykořisťování mezi jádrem a periferií. A celá marxistická teorie hodnoty byla silně napadána za neschopnost připsat hodnototvorný účinek také jiným výrobním faktorům (kapitálu). S kritikou marxistických teorií se rovněž pojí častá totalitní praxe jejich vyznavačů.

V. Postmoderní teorie

Postmodernismus se objevil jako jedno z velkých paradigmat sociálních věd v 90. letech, které v rozvojových studiích získalo na síle kvůli tomu, že se zdálo nabízet cestu k překonání slepé uličky velkých teorií v polovině 80. let. Ty teorie stále více směřovali ke strukturálnímu vysvětlení každého aspektu lidské činnosti a spolu s tímto narůstajícím „objektivním“ poznáním si nárokovaly stát se jediným správným, protože vědecky potvrzeným, návodem pro rozvoj. Podle většiny indikátorů se však stav rozvoje v zemích Jihu nejen že nezlepšoval, ale dokonce zhoršoval, což přineslo do oblasti mezinárodního rozvoje silnou deziluzi a rozpaky. Dosavadní teorie byly odmítnuty s tím, že ztratily na svém explanačním potenciálu. Postmodernismus zpochybnil celou dosavadní koncepci rozvoje a odmítnul celou západní tradici vycházející z osvícenství, tj. především schopnost rozumu akumulovat znalosti a schopnosti, a vést tak pokrok a rozvoj, ze které valná část teorií rozvoje vycházela.

Postmodernismus kritizoval evropské pojetí racionalismu z pozice odmítání existence objektivní pravdy s tím, že univerzální evropská nadvláda přímo čerpá z osvícenského nároku na univerzální pravdu. Evropská společnost je tak postavena na hledání objektivní pravdy, což v jiných společnostech nutně přítomno není. Bylo kritizováno také pojetí rozumu, ve kterém hrají roli nástroje společenské kontroly dosahované skrze disciplinující instituce. Západní forma rozumu tak není lidem vlastní, ale je naučená socializací skrze specifické západní instituce jako školství či byrokracie.

Podle Foucaulta se vzájemně podmiňuje vztah moci, pravdy a vědění – neexistuje totiž objektivní pravda, ale naše vědění vzniká při střetu různých koncepcí, přičemž ta, která je podporována největší mocí, zvítězí. Proto je potřeba rozbít dominanci západních prav a posílit lokální vědění.

Postmodernismus v rozvoji se obrátil na zdůrazňování kulturních aspektů, opomíjená témata (znevýhodnění lidí v rozvojových zemích, ženy), preferoval lokální a nevládní

iniciativy. Podporoval přístup ve kterém si měli místní komunity samy identifikovat a řešit své vlastní problémy, namísto širokých řešení Západu na vyšší úrovni. Méně se soustředil na ekonomické dopady.

Mezi hlavní představitele postmodernismu patřili např. Arturo Escobar, Gustavo Esteva či Santiago Colás. Bylo pro něj typické, že mnoho postmodernistických autorů vycházelo ze zemí „Jihu“, i když bylo vzděláno či působilo na západních univerzitách.

Postkolonialismus

S postmodernismem je úzce spojena myšlenka postkolonialismu, především na kulturní úrovni. Autoři, typicky vzdělání opět na západních univerzitách a pocházející z rozvojových zemí, čerpají jak z osvícenské tradice, tak z postmoderního obratu.

Domnívají se, že je třeba výrazně přehodnotit vědění a sociální identity vzniklé v průběhu západní dominance nad rozvojovým světem. Tyto identity vycházejí především z jednotného myšlenkového obrazu Západu o rozvojovém světě, založeném na dichotomii my versus oni (chápaní toho, co je rozvojový svět vychází z toho, jak Západ definuje sebe a vztah k tomuto světu). Je třeba zdůraznit, že rozvojový svět může mít a má jiné pojetí pravdy a hodnot než Západ.

Přístup se soustředí na podřízené a znevýhodněné skupiny na základě rasy, pohlaví, třídy či kasty a kultury.

S kulturní a myšlenkovou dominancí západu je organicky spojen i **koncept intelektuální závislosti**. Ten poukazuje na to, že ekonomická závislost rozvojových zemí je doprovázena i akademickou a intelektuální závislostí. Data z rozvojových zemí jsou totiž na Západě zpracována do teorií, která jsou pak všeobecně přejímány rozvojovými zeměmi. Naprostá většina výzkumných fondů, institucí a časopisů je soustředěna právě na Západě. Třetí svět je tedy na vyspělém světě závislý i v teoriích o chápáních sebe sama.

Tuto závislost by bylo možné překonat vytvořením vlastních teorií vycházejících ze specifického historického a kulturního rámce a vědomí třetího světa a zároveň přehodnotit to, co bylo přijato ze západní vědy především v průběhu kolonialismu.

Úvahy o selhání rozvojových teorií, nespokojenost s vývojem od konce druhé světové války do 70. let a snaha najít praktickou alternativu v době krize rozvojových studií vedly k vytvoření praktického nástroje, označovaného jako *participatory action research*. Ten se začal používat v 70. a 80. letech jako nástroj podporující aktivní účast výzkumníků na rozvoji, kombinaci místních znalostí a vědy, procesu vzdělávání dospělých a politické akce. Výzkum se soustředil spíše na mocenskou strukturu než na hospodářské problémy. Směřoval k podpoře místních hnutí k tomu, aby získali větší váhu a moc, aby byli více zapojeni místní obyvatelé, a to i do procesu rozhodování směrem k jeho demokratizaci. Zdůrazňuje rozvoj tažený zespodu (bottom-up) a jeho spravedlnost – demokracie, rovnost, sociální spravedlnost.

Postdevelopmentalismus

Nejradikálnější postmoderní přístup představuje postdevelopmentalismus, který odmítá rozvoj jako takový. Jeho součástí je radikální pluralismus, který tvrdí, že znalosti jsou vždy omezené, proto činnosti lidí jsou také vždy omezené a mají být pouze lokální. Jakékoli velké teorie s nároky na univerzální pravdu jsou předem podezřelé.

Postdevelopmentalismus v různých verzích klade důraz na skromný život, zdůrazňuje ekologickou a duchovní dimenzi, která nevede k devastaci prostředí. Oceňuje nekapitalistické společnosti, které jsou nerozvinuté jen ze subjektivního pohledu Evropana a Západu, neboť jejich život před příchodem Evropanů a evropských konceptů byl výrazně příjemnější a hodnotnější, než si lidé na Západě myslí. Pojem „nerozvinutost“ je západního původu, nemusí ale vůbec nic vypovídat o tom, jak své životní podmínky hodnotí sami lidé, kteří se podle západu mají „rozvinout“.

Kritika postmodernismu

Postmodernismus není možné chápat jako kompaktní a uchopitelný přístup, existuje mnoho odlišných pojmů a chápání postmodernismu. I kvůli těmto nedostatkům se nemohl výrazněji prosadit do praxe, až na výjimky, jako je participatory action research. Nikdy se také nevedla debata mezi neoliberalismem a postmodernismem tak, aby mohla být nějakým způsobem považována za konstruktivní. Přijatelnou variantu by mohl představovat snad umírněný postmodernismus tam, kde může prostřednictvím zapojení místních komunit usnadnit překonání nedostatků oficiální rychlé modernizace jako cesty k rozvoji.

Druhý problém odkazuje na jeho relativizaci západní vědy a postojů. Západní věda přes všechny možné výtky efektivně prokázala potenciál a pozitivní výsledky přinejmenším v některých oblastech, jako je medicína, výživa a možnosti zlepšení materiálních podmínek života. I když objektivní poznání může být zpochybněno, stále je zde něco, k čemu je možné je vztáhnout – k existujícímu reálnému světu, který se objektivní poznání snaží pomocí vědy vysvětlit, na rozdíl od ostatních typů vědění, které objektivní poznání odmítají.

Kromě toho je možné zmínit kritiku samotných zastánců postmodernismu, podle které svým radikálním přístupem odírají třetímu světu to, co už západ má, přičemž většinou sami využívají výhod západního světa.

VI. Feministické teorie rozvoje

Vzhledem ke specifickému postavení žen ve světě a vzhledem k jejich možnému potenciálu pro rozvoj se vyčleňují zvláště feministické teorie rozvoje. Ženy, ačkoli tvoří více než polovinu světové populace, tak odpracují 2/3 všech pracovních hodin, získávají pouze 1/10 světových příjmů a vlastní pouze 1/100 světového majetku. Pokud se podle zastánců feminismu podaří změnit tato čísla, povede to k důležitému posunu v rozvoji.

Feminismus se dá rozdělit do tří vln. Tou první bylo hnutí na přelomu 19. a 20. století, jehož bezprostředním důsledkem bylo rozšíření volebního práva na ženy v rozvinutých zemích. Další vlna přišla v 60. letech 20. století, kdy se v centru pozornosti ocitl kapitalismus jako zdroj diskriminace a nerovnosti. Poslední vlnou jsou 90. léta, která byla ve feminismu charakteristická diferenciací proudů a přejímáním postmoderních idejí.

Významnou roli v teoriích rozvoje hrál socialistický feminismus. V něm byla marxistická kritika kapitalismu rozšířena o feministický aspekt. Podle socialistického feminismu jsou ženy systémem vykořisťovány, jejich příspěvek ke společenskému rozvoji není náležitě oceňován, protože došlo k oddělení produkce pro trh, kterou provádějí většinou muži a reprodukce společnosti, která leží svou vahou mnohem více na ženách. Přičemž společnost by bez reprodukce nebyla dále vůbec schopna existovat. Dalším prvkem zachovávajícím nadvládu mužů ve společnosti je institucionalizovaný soubor společenských vztahů, který je zvýhodňuje - patriarchát. Rozvoj je v tomto přístupu chápán jako transformace generových vztahů.

Feministické teorie vystupují se svou vlastní specifickou kritikou dosavadních teorií rozvoje. Zatímco současný ekonomický systém – kapitalismus – ženy vykořisťuje, teorie modernizace přispívají k ideologické nadvládě mužů, protože při svém popisu spojují rozvoj s mužskou, veřejnou sférou života, zatímco se soukromým, ženským, je spojováno vše zaostalé. Stranou kritiky není ponechán ani marxismus, který podle feminismu ve své teorii zachovává dichotomii veřejného (muž) a soukromého (žena).

V současných teoriích rozvoje existuje řada proudů, zmíníme se alespoň o některých z nich. *Women in development* je spojován s liberalismem, netvrdí, že ženy jsou systémem vykořisťovány, ani neklade důraz na generové vztahy. Snaží se především upozornit na obtížnou situaci a praktické problémy žen v rozvojových zemích dané historickým vývojem. *Women and development* vychází především z tradic socialistického feminismu a rovněž

neklade hlavní důraz na generové vztahy, jak to dělá *Gender in development*. Pro tento přístup jsou naopak mocenské vztahy mezi pohlavími ústřední kategorií. Další směr *Women, Environment and Development* dělá paralelu mezi mužskou nadvládou nad přírodou a mužskou nadvládou nad ženami spojenou s industrializací a mužským pojetím vědy, které se nezdravě podepisuje na stavu naší planety. Jeho cílem je udržitelný rozvoj. *Postmodernism and development* reaguje na postmoderní obrat v sociálních vědách, důraz klade především na pluralitu a reprezentaci jinakosti.

Kritika feministických teorií rozvoje směřuje především na jejich zaujatost partikulárními problémy a neschopnosti představit plnohodnotnou agendu pro rozvoj.